

ხორხი/ხორხის ხეობა (ეთნოისტორიული ნარკვევი)

საქართველოში დიდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ // ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეებთან ერთად პატარა მხარეებიც არსებობდა. ასეთებს შორის შეიძლება გავიხსენოთ *ნარიანი* (თორს, ჯავახეთსა და თრიალეთს შორის), *მთის რაჭა* (რაჭაში, მდინარე რიონის სათავეში), *ხანდო* და *ჭართალი* (მთიულეთის არაგვის ხეობაში, შიდა ქართლის მთისწინეთი). არაგვის ხეობაში, შიდა ქართლის მთისწინეთში არის ხორხი ანუ ხორხის ხეობა. მეცნიერებაში მთის რაჭის, ხანდოს, ჭართლის შესახებ სათანადო გამოკვლევები არსებობს, რასაც, სამწუხაროდ, ვერ ვიტყვი *ნარიანისა* და *ხორხის* შესახებ. წინამდებარე სტატია ხორხს/ხორხის ხეობას შეეხება, უფრო რომ დავაზუსტოთ მის ისტორიას, გვარებს, რომლებიც აქ მკვიდრობდნენ.

მდინარე *ხორხულა*, რომლის სიგრძე 16 კილომეტრია, დღეს ჟინვალის წყალსაცავში ჩაედინება. წყალსაცავის შექმნამდე კი ის ჟინვალთან ახლოს მთიულეთის არაგვს უერთდებოდა მარცხენა მხრიდან. ხორხის ხეობა მოქცეულია ფშავის არაგვსა და მთიულეთის არაგვს შორის, სათავე აქვს *სალალოს მთაში*. ხშირად ხორხს შეცდომით წინაფშავს მიაწერენ. ხორხი სამხრეთ წინაფშავისაგან წყალგამყოფი ქედით გამოიყოფა; ასევე ქედითაა გამოყოფილი მთიულეთის არაგვის ხეობის მთისწინა სოფლებისაგან (მაგალითად, პავლეურისა და ციხისძირისაგან).

„ხორხი“ გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმი. თანამედროვე ქართულ ენაში „ხორხი“ იგივე ლორღია, შესაბამისად „ხორხიანი“ - ლორღიანი.¹ მთის დიალექტებში ჯორხს ხეობის დასაწყისს, სათავეს, ხეობის უკანა ნაწილს უწოდებენ.² *იოანე ბაგრატიონის* მიხედვით, ტოპონიმი *ჯორხები* ქვემო ქართლში, არგისის ხეობაშიც იყო.³ ტოპონიმი „ხორხა“ არის მთის რაჭის სოფელ გლოლასთან (აქ ამომავალ მინერალურ წყალს ადგილობრივები „ხორხის მჟავე წყალს“ უწოდებენ). რაც შეეხება შიდა ქართლის მთისწინეთის ხორხს,

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი.

² ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი. ტოპონიმ ხორხისა და ხორხელის შესახებ გურამ ყორანაშვილი დიალექტოლოგიური მასალის გაუთვალისწინებლად აღნიშნავს, რომ მისი „ეტიმოლოგია ხერხდება მეგრული ენის მეშვეობით“ (გ. ყორანაშვილი, *ქართველთა ეთნოგენეზის საკითხი*, გვ. 88).

³ ი. ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გვ. 50.

მას იოანე ბაგრატიონი საერთოდ არ ახსენებს; არ ახსენებს ვახუშტი ბაგრატიონიც. ამკარაა, რომ XVIII საუკუნეში ხორხის ხეობა დაუსახლებელი იყო. თუმცა იოანე ბაგრატიონი კახეთში მიუთითებს *წორხელს*. ეს სოფელი შეყვანილი აქვს ჩამონათვალში, რომელსაც შემდეგი საერთო სათაური აქვს: „ცხრაკარის ადგილს რაც სოფლები მიენერება დასავლეთის მხარეს...“¹

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ კახეთის სოფელი ხორხელი წარმოქმნილია არაგვის ხეობის მთისწინეთიდან - ხორხის ხეობიდან მოსახლეობის გადასახლების შედეგად.² კახეთის ამავე რეგიონში - ელსუფიქსიანი ტოპონიმი სხვადასხვა - *მუქუელი*, რაც ასევე მთიელთა, ამ შემთხვევაში, ფშავის სოფელ მუქოდან მოსახლეობის გადასახლებაზე მიუთითებს. აქვე იოანე ბაგრატიონი ასახელებს აგრეთვე სოფლებს: *მთიული*, *ქისტაური*, *ჟალანი* (იგივე *ჟალური*), *ახატელი*, რომლებიც ასევე მთიელთა გადასახლების შედეგადაა წარმოქმნილი. ამკარაა, რომ ბახტრიონის ბრძოლამდე და ბახტრიონის ბრძოლის შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობა განყდა. მშვიდობიანობის ჩამოვარდნის შემდეგ კი ნასოფლარები მთიდან და მთისწინეთიდან გადმოსახლებულებმა დაიკავეს. კახეთის აღნიშნული სოფლიდან ხორხში სალოცავად ბოლო დრომდე დადიოდნენ. ხორხელების ხორხიდან გადმოსახლების შესახებ გადმოცემა ბოლო დრომდე იყო შენარჩუნებული. ეთნოლოგმა ივანე ნიკლაურმა 1974 წელს 76 წლის კოლა ყიყიაშვილისაგან შემდეგი გადმოცემა ჩაინერა: „როცა ხორხიდან გადასახლდა ხორხელში ხალხი, იქ ერთი მოზვერი, რომელიც ხატის სახელზე იყო გაშვებული (ნასახელარი), თურმე პეტრე-პავლობის დროს გაგიჟებულა, ბულრაობა და ღრიალი დაუნყია. ხალხი გადასახლების მერე თურმე ხორხში აღარ მიდიოდა სალოცავად და იქვე სოფელში გაკეთებულ ნიშთან ლოცულობდნენ და ამ მოზვერს გამოუწევია მთისაკენ - ხორხისაკენ, ხალხი მას თან გამოჰყოლია და ბულა ხმალას სალოცავში ბუბუნით მისულა და გალავნის კარებთან დანოლილა. მას მერე დაუნყია ხალხს იქ სალოცავად სიარული“.

კახეთის სოფელი ხორხელი პირველად მოხსენიებულია 1670 წლის დოკუმენტში.³ საბუთიდან ირკვევა, რომ ხორხელის მკვიდრნი ყოფილან *კოზმანაშვილები*, *კირაულები*, *აბელაშვილები*, *თავვიანაურები*... 1736 წლის წყალობის წიგნით, ხორხელის მკვიდრნი ყოფილან გომურაშვილებიც. ახმეტის არქივში დაცული 1842 და 1867 წლების საბუთით აქ *ჯაბჯაურები* და *ჭავჭაურებიც* ცხოვრობდნენ. არაერთხელ იხსენიება სოფელი ხორხელი XVIII საუკუნის (1734, 1736, 1738, 1760, 1770, 1781, 1792, 1795, 1796 წლების) დოკუმენტებში.⁴ შეტანილია ის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ხალხის აღწერის დავთარშიც.⁵ ხორხელების ხორხიდან გადმოსახლების დამადასტურებელი

¹ ი. ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გვ. 69.

² თოფჩიშვილი, *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია*, გვ. 65.

³ *ქსტ*, ტ. III, გვ. 566-568.

⁴ *საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში*, ტ. II, გვ. 374-475.

⁵ ჯავახიშვილი, *საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები*, ნ. II, გვ. 74-75.

კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული მასალა უნდა დავიმოწმოთ: „მამაჩემის დედის-ძმა იყო მიხა იმერლიშვილი და ის ამბობდა: ხორხლელები ხორხიდან ვართ. პირველად ცოტანი ყოფილიყვნენ და მერე შემატებოდნენ სხვა გვარები. გადმოსახლებისას მათ სალოცავის მთავარმონამის ნიშიც გადმოუტანიათ“ (მთხრობელი სიკო გიორგის ძე ჩანკაშვილი, 80 წლის, 1976 წელი, ქ. თელავი). ხორხის ხეობაში მართლაც არის სალოცავი „ხმალა მთავარმონამე“, სადაც ადრე ძალიან ბევრი ხალხი მოდიოდა კახეთის ბარიდან.

ხორხელის შესახებ საუბარი ისევ სალოცავის სახელწოდებით უნდა დავამთავროთ. „ხმალა მთავარმონამე“ პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ XVI თუ XVII საუკუნეში ხორხის ხეობიდან კახეთში გადასახლებული მოსახლეობა თავის დროზე მთიდან იყო მიგრირებული, კერძოდ კი ხევსურეთიდან - ცნობილია, რომ „ხმალა“ ხევსურეთში სისაურთ თემის მფარველი ღვთაება იყო. სხვათა შორის, კახეთში „ხმალას“ სალოცავის ნიშები სხვაგანაცაა, მაგალითად, ახმეტის უტოს უბანსა და საბუეში (ყვარლის რაიონი).¹

დავუბრუნდეთ ხორხის ხეობას. 1978 წელს ჩანერილი ეთნოგრაფიული მასალით, „ხორხი სულ ტყე ყოფილა პირველად. დიდურის მთიდან გადმოუხედა კაცს, ეკლესია დაუნახავს, ჩამოსულა, მოსწონებია კაი ადგილიაო. ეს კაცი ყოფილა მთიულეთის სოფელ წიფორიდან, გვარად ჟიჟიაშვილი. თავის სოფლებს უთხრა. პირველად ის დასახლდა. მერე სხვები გადმოსულან. ჟიჟიაშვილები ქავთარაძეობას ამბობენ“. სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით ხორხის ხეობაში შემდეგი სოფლებია: *ლაუშა, ბზიკურთა, სონდისველა, ხირაუშა, ქვემო ხორხი, უბანი, მენესო, ზემო ხორხი*. ჩამოთვლილ რვა სოფელს შორის ბზიკურთა მდინარე ხორხის მარჯვენა, ხოლო ყველა დანარჩენი მარცხენა მხარეზე მდებარეობს. 1886 წლის საოჯახო სიებში მხოლოდ *ქვემო ხორხი, ზემო ხორხი* და *ბზიკურთა*აა დაფიქსირებული.² 1926 წლისათვის აღნიშნულ სამ სოფელს კიდევ სამი სოფელი დაემატა - *სონდისველა, უბანი* და *ხირაუშა*. *ლაუშა* და *მენესო* პირველად 1930-იან წლებში ჩნდება. ქვემოთ ვნახავთ, რომ ხორხის ხეობის მკვიდრნი ძირითადად მთიულეთიდან, გუდამაყრიდან და ფშავიდან მიგრირებულები არიან. გავუსწრებ მოვლენებს და ვიტყვი, რომ ჩვენთვის საინტერესო მიკროგეოგრაფიული ერთეულის მთიელებით დასახლება ეტაპობრივად მიმდინარეობდა; ის ერთდროულად არ მომხდარა. ამას, პირველ რიგში, სოფლების თანდათანობითი წარმოქმნაც ადასტურებს. 1821 წლის აღწერაში ორი დასახლებული პუნქტია მთითებულ, „ხორხის ხეობა“ და „ფშავი“.³ 1860 წლის კამერალური აღწერის დავთარში ხეობაში მხოლოდ ერთი სოფელი - ხორხია - დადასტურებული. შემდეგდროინდელი აღწერის დავთრები კი იმაზე მიუთითებენ, რომ ეს სოფელი იგივე ქვემო ხორხია. როგორც 1873, ისე 1886 წლების აღწერებში სოფელი

¹ თოფჩიშვილი, *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულთა მიგრაცია*, გვ. 89.

² *Свод статистических данных о населении Закавказского Края*.

³ *სცსსა*, ფონ. 254, ანან. 1, საქ. 689, გვ. 24-45.

ასეა წარმოდგენილი: «Хорхи или Квемо Хорхи» („ხორხი ანუ ქვემო ხორხი“).¹ როგორც ჩანს, ხეობის უკიდურეს სათავეში ფშაველთა მიგრაციამ ახალი სოფლის - ფშავის წარმოქმნა გამოიწვია, რომელიც შემდეგ *ზემო ხორხად* იწოდება. 1821 წლის აღწერაში „ხორხის ხეობაში“ აღრიცხულნი არიან გუდამაყრიდან მოსული ბუბუნაურები, ხარხელაურები, აფციაურები, ბექაურები, ჩოხელები, მთიულეთიდან - ჭიკაიძეები, „ქავთაროვები“ ანუ ქავთარაძეები, სისაურები, ქარჩაიძეები, სეთურიძეები. აქვე ცხოვრობდა ხევსურეთიდან მიგრირებული „არხოტივნელი იგივე ნიკლაური“. სოფელ „ფშავში“ კი 13 კომლი გვარად ქისტაური მკვიდრობდა. ორივეში ერთად 51 კომლი (280 სული) ცხოვრობდა.

1886 წელს ხორხის ხეობაში თუ სულ 99 კომლი და 765 სული ცხოვრობდა, 1926 წლისათვის ეს მაჩვენებელი გაიზარდა და 145 კომლი და 709 სული შეადგინა: *ბზიკურთკარი* (6 კომლი, 36 სული), *სონდის ველი* (27 კომლი, 151 სული), *უბანი* (18 კომლი, 77 სული), *ხირაუშა* (21 კომლი, 112 სული), *ზემო ხორხი* (22 კომლი, 92 სული), *ქვემო ხორხი* (51 კომლი, 241 სული).

1860 წლის აღწერით, სოფელ ხორხში, იგივე ქვემო ხორხში, სულ 57 კომლი (423 სული) ცხოვრობდა. 1873 წელს ეს მაჩვენებელი 435, 1886 წელს - 528 კაცს შეადგენდა. 1886 წლის მონაცემებით ესენი იყვნენ: *ბექაურები* (9 კომლი), *სუარიშვილები* (9 კომლი), *ქავთარაშვილები* (6 კომლი), *ყიყიაშვილები* (5 კომლი), *სეთურიძეები* (5 კომლი), *ნიკლაურები* (4 კომლი), *ჩოხელები* (4 კომლი). აქ სახლობდნენ აგრეთვე *ბადაშვილები* და *ქარჩაიძეები* (სამ-სამი ოჯახი), *ბუბუნაურები*, *ხორხელიშვილები* და *ხარებაშვილები* (ორ-ორი ოჯახი); თითო კომლი: *ხეტეშვილი*, *ნარიმანიძე*, *წყარუაშვილი*, *კობაიძე*, *ჭიკაიძე*, *ხარხელაური*. 1860 წლის აღწერაში მთელი რიგი ოჯახები მიგრირებულებად არიან წარმოდგენილი. მიგრირებულებს გადმოსახლების წელიც აქვთ მითითებული (გადმოსახლებულებს მინანერი მხოლოდ იმ შემთხვევაში უკეთდება, თუ ისინი წინა აღწერის დროს აქ არ ცხოვრობდნენ. წინა აღწერა კი 1840-1841 წლებში იყო ჩატარებული). ხოლო ის ოჯახები, რომლებსაც ასეთი მინანერი არა აქვთ, უფრო ადრე იყვნენ გადმოსახლებული. ბუბუნაურების აღრიცხული ორი კომლიდან მხოლოდ ერთს აქვს მინერილი, რომ ოჯახი გადმოსახლდა გუდამაყრის სოფელ *დუმაცხოდან* 1856 წელს.² მეორე კომლი ასეთი მინანერის გარეშეა, რაც იმას ნიშნავს, ისინი აქ უფრო ადრე - XIX საუკუნის პირველ ნახევარში იყვნენ გადმოსახლებული. საყურადღებოა, რომ XX საუკუნის დასაწყისიდან გუდამაყარში გვარსახელი *ბუბუნაური*, ისევე როგორც *თლოშიაური*, *თამნიაური*, *იგრიაული*, *ხარხელაური*, *ჭოჭოლაური*, *ჩობალაური* აღარ არსებობდა. მათ ნიკლაურის გვარი გაუფორმდათ.³ *ქავთარაშვილების*, იგივე *ქავთარაძეების* 5 კომლიდან მხოლოდ 2

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 264.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 2, საქ. 236, გვ. 360-385.

³ თოფჩიშვილი, *მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი*, გვ. 94-96.

კომლს აქვს მინაწერი, რომ გადმოსახლდნენ მთიულეთის სოფელ ქავთურთ-კარიდან 1852 წელს. 1886 წელს ქავთარაშვილები უკვე 6 ოჯახი იყვნენ. 1846 წელს გადმოსახლებულა წყარუაშვილების 1 ოჯახი მთიულეთიდან. აფციაურების 1 კომლი ხორხში 1855 წელს იყო გადმოსახლებული. 1857 წელს მოსულა გუდამაყრის სოფელ დიხჩოდან ნიკლაურების 1 კომლი. სოფელში ნიკლაურების კიდევ 2 კომლი ცხოვრობდა. ამ გვარისანი 1886 წლის საოჯახო სიებში 4 კომლის რაოდენობით იყვნენ წარმოდგენილი. სუარიშვილების 9 ოჯახიდან ერთი 1885 წელს იყო გადმოსახლებული მთიულეთიდან (ეთნოგრაფიული მასალა: „ქვემო ხორხში სუარიშვილები 7 კომლი ვმოსახლებობთ. პაპის პაპა გადმოსახლებულა გოგნაურთიდან. ადრე სუარიძე ვყოფილვართ. ნინ-ნინ უფრო თავიდან ჭინჭარაულები ვყოფილვართ“). ბადაშვილები ხევიდან იყვნენ გადმოსახლებული. ქვემო ხორხში ხევსურეთიდან გადმოსახლებული ჭინჭარაშვილების/ჭინჭარა-ულების ერთი კომლიც ცხოვრობდა, ხეტეშვილები ქსნის ხეობიდან იყვნენ გადმოსახლებული. 1860 და 1886 წლების აღწერებში ხორხში ქვაკლდიშვილის ერთი კომლიცაა აღრიცხული, რომელიც აქ 1858 წელს ხანდოს სოფელ ვეშაგურთკარიდან მიგრირებულა („ხორხში გადმოსახლებულა პაპის პაპა. სამი კომი ვართ ვეშაგურები. ჩვენი სალოცავია ხანდოში მთავარანგელოზი“). 1886 წლის საოჯახო სიებში ქვემო ხორხში ხუცურაულის გვარიცაა შეყვანილი; ეს კომლი კი ფშავის სოფელ ვანხევიდან იყო გადმოსახლებული. ეთნოგრაფიული მასალებით, ქვემო ხორხში მთიულეები და გუდამაყრელები ცალ-ცალკე უბნებად იყვნენ დასახლებული.

ზემო ხორხი ფშავიდან მიგრირებულებით იყო დასახლებული. 1886 წლის საოჯახო სიებში ამ სოფელში ცხოვრობდნენ ქისტაურები (21 კომლი), ჯერვალიძეები და ყეინიშვილები (თითო კომლი). 1873 წლის კამერალური აღწერის თანახმად, ზემო ხორხს მეორე სახელიც - ქისტაურები ერქვა. ამ დროს სოფელში ქისტაურთა გვარის 18 ოჯახი ცხოვრობდა. სოფელში ყეინიშვილების 6 კომლიც მკვიდრობდა, რომლებიც 1860 და 1861 წლებში ფშავის სოფელ შუაფხოდან იყვნენ გადმოსახლებული.¹ ამავე აღწერას ახლავს გვიანდელი მინაწერი, რომლის თანახმადაც 1892 წელს აქ სოფელ ბოტკოდან (ივრის ხეობაშია თიანეთისა და საგარეჯოს რაიონების საზღვარზე) გადმოსახლებულა ჭრელო კიუაშვილი (?), რომელსაც ეთნიკურობის გრაფაში ასევე ფშაველი აქვს მიწერილი.

სოფელ ბზიკურთაში, 1873 წლის აღწერით, 13 კომლი (66 სული) ცხოვრობდა. 1886 წელს ეს მაჩვენებელი 10 კომლი (55 სული) იყო. ამ აღწერებში, ისევე როგორც ზემო ხორხელები, ბზიკურთელებიც ფშაველებად არიან აღრიცხული; ისინი გვარად ქისტაურები იყვნენ.² 1873 წლის აღწერაში ბზიკურ-

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 258.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 1793.

თაში თითო კომლის რაოდენობით იყვნენ აგრეთვე *ხუმარაშვილები, იმედაშვილები, ლავაზაშვილები, ბეროშვილები* და *ხუციშვილები*. 1930-იან წლებში ბზიკურთაში ქისტაურების რაოდენობა შემცირებული იყო (7 კომლი). მოგვიანო პერიოდში აქ მთიულეთის სოფელ წიფორიდან გადმოსული ქავთარაძეც ცხოვრობდა. საყურადღებოა, რომ სოფლის თავზე არის „ქავთის წმიდა გიორგის“ სალოცავი - ის ბზიკურთის სასოფლო სალოცავი იყო. მას სხვანაირად „კალათის წმიდა გიორგისაც“ უწოდებენ.

ეთნოგრაფიული მასალებით, სოფელ *სონდისველას* მკვიდრნი იყვნენ *ბუბუნაურები, აფციაურები, ქავთარაძეები, წყარუაშვილები, ხუცურაულეები, ბექაურები, დიდებაშვილები, სუარიშვილები/სუარიძეები, ჭინჭარაულეები, კოდაშვილები, სეთურიძეები, ჩოხელები, ვეშაგურები, ხეტეშვილები*. 1935 წლის მონაცემებით, სოფლის ძირითადი გვარები იყვნენ *ბექაურები* (6 კომლი), *ქავთარაძეები* (3 კომლი), *ბუბუნაურები* (6 კომლი), *დიდებაშვილები* და *ჩოხელები* (ორ-ორი კომლი). სოფლის პირველმოსახლენი გუდამაყრის სოფელ *ბოსელიდან* გადმოსახლებული ბუბუნაურები ყოფილან („ბუბუნაურებს სალოცავი ჰყავთ გუდამაყარში - *პირიმზე-ფუძის ანგელოზი*“), აგრეთვე დუმაცხოდან მოსული - *აფციაურები*. სონდისველაში ლოცულობენ „კვირაცხოველსა“ და გიორგობას.

სოფელ *მენესოში* (ამ სახელწოდების სოფელი მთიულეთის არაგვის ხეობის მთისწინეთშიცაა, ჭართლის ტერიტორიაზე) *ჟიჟიაშვილები* ცხოვრობდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, ისინი მთიულეთის სოფელ წიფორიდან არიან გადმოსახლებული. „*წიფორის წმიდა გიორგის* სალოცავში იციან ბავშვის გაბანა. მეხუთე თაობაა, რაც გადმოსახლდნენ მენესოში. მათ მოსვლამდე მენესოში არავის უცხოვრია“. ჟიჟიაშვილების ადრინდელი გვარია ქავთარაძე. ერთ-ერთი გადმოცემით, ჟიჟიაშვილების წინაპარი უფრო ადრე წიფორში ხევსურეთიდან ყოფილა მოსული. გადმოცემას ხევსურის გვარი არ შემოუნახავს. ირკვევა, რომ ჟიჟიაშვილების ქავთარაძეთა გვარიდან გამოყოფა მიგრაციის შემდეგ კი არ მოხდა, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე, არამედ მთიულეთში, გადმოსახლებამდე. 1781 წლის მთიულეთის მოსახლეობის აღწერაში სოფელ წიფორში აღრიცხული არიან: „*ჟიჟიაშვილი ბერი და ზაზა*“; „*ჟიჟიაშვილი თამაზა*“; „*ჟიჟიაშვილი ივანე, ბერი, ელისბარ და ქავთარ*“.¹ ხოლო უფრო ადრინდელ 1774 წლის აღწერაში ეს გვარი წიფორში დაფიქსირებული არაა, ყველა მათგანი ქავთარაძედაა მოხსენიებული. რით უნდა ავხსნათ ეს? - იმით, რომ ძველ გვართან ერთად ახალ გვარსაც ატარებდნენ, ხან თავდაპირველი გვართი იწერებოდნენ, ხან - ახალი გვართი. უფრო მეტი, 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში დაფიქსირებულია სოფელი *ჟიჟიანი*, რომლის მკვიდრნიც ქავთარაძეებად არიან ჩანერილი. იმავე წლის მეორე აღწერით ირკვევა, რომ სოფელი *ჟიჟიანი* იგივე

¹ ჯავახიშვილი, *საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები*, წ. I, გვ. 118.

სოფელი ნიფორია: «с. Жижиани или Ципори».¹ იგივე მდგომარეობა გვაქვს 1886 წლის საოჯახო სიაში - სოფელ ჟიჟიანში 11 კომლი ქავთაროვია აღრიცხული.² ხოლო იმავე აღწერაში ჟიჟიაშვილის სამი კომლი დაფიქსირებულია სოფელ მკველიანში (ცხვარიჭამიის მიდამოებში). ხორხიდან ჟიჟიაშვილები ბარის სხვადასხვა სოფელში გადასახლებულან. მაგალითად, XX საუკუნის დასაწყისში ხორხიდან ჩასახლებულან წინამძღვრიანთკარში, წეროვანსა და ნილკანში. წინამძღვრიანთკარში, ქავთარაძეებთან ერთად, ჟიჟიაშვილებს ნიფორის წმიდა გიორგის ნიშიც გადმოუტანიათ - ერთ წელს თუ ადგილზე წინამძღვრიანთკარში ნიშზე ლოცულობდნენ, მეორე წელს აუცილებლად მთიულეთში სოფელ ნიფორში მიდიოდნენ.

მენესოში *სეთურიძეები* და *ჯამასპოვებიც* იყვნენ. ეს უკანასკნელნი ხმალას ხატის ყმანი ყოფილან, რომელიც ხორხის ხეობის ერთ-ერთ მთავარ სალოცავად ითვლება. ჟიჟიაშვილების ერთ კომლს კომშიანაშიც უცხოვრია. ეს სოფელიც ხორხის ხეობას ეკუთვნოდა. ის ზემოთ დასახლებულ არც ერთ აღწერაში არაა შეყვანილი. კომშიანას სხვანაირად *ფშავლებსაც* უწოდებდნენ. აქ უცხოვრიათ *ყვინიშვილებს* (3 კომლი), რომლებიც უკანაფშავის თემიდან ყოფილან გადმოსახლებულნი. კომშიანას მკვიდრები ყოფილან *ტოხიშვილებიც*. XX საუკუნის 30-იან წლებში მოსულან აგრეთვე *ქისტაურები* და *ჯერვალიძეები*, *სუარიშვილები* და *ხარხელაურები*.

სოფელ უბანში 1935 წელს ყველაზე მეტი რაოდენობით *ხუცურაულები* (10 კომლი) და *ქავთარაძეები* (5 კომლი) იყვნენ. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, აქვე *ჟიჟიაშვილების* 2 კომლიც ცხოვრობდა. ფშავის სოფელ *ვანხვეიდან* მოსული ხუცურაულები მეოთხე თაობას ითვლიდნენ. თუმცა აქ ისინი არა უშუალოდ ფშავიდან, არამედ სოფელ ხორხიდან იყვნენ გადმოსახლებული. სოფელ უბანში არის სალოცავი „საყოველანაშინდაო გიორგი“, რომელიც უზარმაზარი კომპლექსია გალავნითა და სათავსოებით. ის, რა თქმა უნდა, ხორხის ხეობის ადრინდელი მოსახლეობის სალოცავი იყო.

ხორხის ხეობის პატარა სოფელი იყო *ხირაუშა*. 1935 წლის მონაცემებით, აქ სახლობდნენ: *სუარიშვილები* (8 კომლი), *ჟიჟიაშვილები* (5 კომლი), *ჩოხელები* (3 კომლი), *ქავთარაძე* (1 კომლი). იყვნენ *ბადაშვილებიც*. 1970-იანი წლებისათვის სოფელში მხოლოდ ბადაშვილების, სუარიშვილებისა და ჟიჟიაშვილების თითო კომლი იყო დარჩენილი.

სოფელ ლაუშაში, ეთნოგრაფიული მასალებით, ორი გვარის ხალხი ცხოვრობს. 1970-იანი წლების დასაწყისისათვის ესენი იყვნენ: *პაპკიაურები* (9 კომლი) და *ბენუაშვილები* (7 კომლი). როგორც ერთი, ისე მეორე გვარი აქ ხევსურეთიდანაა მიგრირებული. პაპკიაურები შატილის ხეობიდან მოსულან: „ჭეჭყეთიდან, შატილის ხეობიდან არიან წამოსულები. ერეკლე მეორეს მერე ვართ წამოსულები. მას შემდეგ შვიდი თაობაა გასული. თურქა ყოფილა იქა,

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 232, გვ. 7.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 1802.

კაცი შემოკვდომია და გამოქცეულა. ხევსურეთში ჭინჭარაულები ყოფილან. ირაკლის ჯერ დაუსახლებია ხერთვისში, ხერთვისიდან ლაუშაში გადასულა. ლაუშა ზევითაა და ხერთვისი გაშლილი, ვაკე ადგილია. ლაუშა ნასოფლარი ყოფილა მაშინ და პირველი მცხოვრები თურქა ხევსური ყოფილა. ლაუშადან გადასულან ავენისში. მერე ავენისიდან ისევ ლაუშაში (სხვათა შორის, 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში სოფელ ავენისის აღწერის ბოლოს მინერილია: „ახლად დაარსებული სოფელი ლაუშა“ მაგრამ ეს შემდეგ გადაშლილია და გაგრძელებულია სოფელ ავენისის კომლების ნუმერაცია. აღრიცხულია პაპკიაურების 5 კომლი და ერთი კომლი - ქოჩორაშვილი¹). ის თურქა ლაუშის მოურავი ყოფილა. ლაუშა სახელმწიფო მიწა იყო. პაპკიაურები ღვთისმშობლის ყმებია. თითონ თურქას ჭეჭყეითიდან წამოუღია ნიში - ბროლის ქვა“.

XX საუკუნეში ხორხში *თეთრუაშვილიც* მოსახლეობდა, რომელთა ძირითადი განსახლების არეალი სოფელი არანისია. ამ გვარის წარმომადგენლებიც შიდა ქართლის მთისწინეთის აღნიშნულ სოფელში მთიულეთიდან იყვნენ მოსული: „ჩვენ გვიცხოვრია მთაში მთიულეთში. ჩვენი გვარის კაცს შემოკვდომია კაცი. გვარად ვყოფილვართ ბუჩუკურები. შემდეგ ეს კაცი მოუკლავთ. მის ცოლს შეშინებია, რომ შვილებსაც დამიხოცავენო და წამოსულა იქიდან და ზანდუკელებს დასდგომია მოსამსახურეთ. ამ ქალს ყოლია სამი ვაჟი. არანისში დასახლებულან. ქალს რქმეგია სახელი *თეთრუა*. ქალს დაუმალია თავისი გვარი, რომ არავის გაეგო მისი ვინაობა. ამ ბიჭებს კი დედის სახელით ეძახდნენ და დაარქვეს თეთრუაშვილები. ამ ბიჭებს არ მოსწონებიათ როცა დაზრდილან ბატონთან ცხოვრება. ერთი წასულა ნილკანში და იქ დასახლდა და თანაც თეთრადეთ დანერგებულა. მეორე ძმა დასახლებულა დიღომში თეთრაშვილად. ხოლო უმცროსი ძმა დარჩენილა დედასთან არანისში და დაენერა თეთრუაშვილად“ (გიორგი სიმონის ძე თეთრუაშვილი, 75 წლის. 1978 წელი). „ბუჩუკურს დავდევი ერთ ქალს და მამამ მითხრა: არა, შვილო, არ შეიძლება, ჩვენ თეთრუაშვილები ბუჩუკურები ვართ ძირათ, ქვეშეთიდანო“ (ილიკო ალექსის ძე თეთრუაშვილი, 85 წლის, 1977).

ზემოთ აღინიშნა, რომ ხორხის ხეობის კახეთში გადასახლებული მოსახლეობის სალოცავი იყო „ხმალა“, რამაც გამოგვატანინა დასკვნა, რომ ისინი თავის დროზე მთიდან, კერძოდ კი ხევსურეთიდან იყვნენ მოსული. ყველა მთიელს მამა-პაპათა საგვარო, სასოფლო თუ სათემო სალოცავთან განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდა - ამ სალოცავს ისინი არ ივინყებდნენ და წინაპართა თავდაპირველი განსახლების არეალში სალოცავად დადიოდნენ ან ახალ საცხოვრისში ნიში გადაჰქონდათ. XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში მთიულეთიდან, გუდამაყრიდან და ფშავიდან ხორხის ხეობაში გადასახლებულებსაც იგივე დამოკიდებულება ჰქონდათ წინაპ-

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 226, გვ. 10-12.

რების სალოცავისადმი: ისინი ბოლო დრომდე და დღესაც დადიან სალოცავად მთაში. ხუცურაულები ფშავის სოფელ შუაფხოში „იახსარის“ სალოცავში დადიოდნენ, ჩოხელები - გუდამაყარში ჩოხის წმიდა გიორგის სალოცავში, წიკლაურები და ბექაურები - გუდამაყარის „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ სალოცავში, ქავთარაძეები და ჟიჟიაშვილები - მთიულეთში წიფორის წმიდა გიორგის სალოცავში, სეთურიძეები - მთიულეთის სოფელ სეთურებში, სუარიშვილები - მთიულეთის სოფელ გოგნაურში, ვეშაგურები - ხანდოში. ჯამასპოვების სალოცავი იყო „ხმალა, რომელიც არის ხორხის ხეობის ზემოთ და მას ხმალას წმიდა გიორგის უწოდებენ“ („ხმალა-მთავარმონამეო“ - დალოცვის დროს ამბობენ. ხალხი კი „ხმალა-წმიდა გიორგი“). ის ხორხის ხეობის მთავარ სალოცავად ითვლებოდა. ეს ეთნოგრაფიული მასალა იმის თქმის საშუალებას გვაძლევს, რომ ჯამასპოვები ხორხის ხეობის უძველესი მკვიდრნი იყვნენ.

ხორხში მთიულეთიდან და გუდამაყარიდან გადმოსახლებულებს თავიანთი ძირითადი, გამაერთიანებელი სალოცავების ნიშების გადმოტანაც არ დავიწყებიათ - მათ აქ გაუმართავთ მთიულთა საერთო სალოცავის - *ლომისას* და გუდამაყრელთა საერთო სალოცავის - *პირიმზე ფუძის ანგელოზის* ნიშები. ხორხშივეა *კვირაცხოვლისა* და *ღვთისმშობლის* სალოცავები, აგრეთვე „წვერის ანგელოზი“ (მას „ხმალასაც“ უწოდებენ), „აჩაქველის წმიდა გიორგი“, „ლალაურის წმიდა გიორგი“, „საყვირალ წმიდა გიორგი“.

1843 წლის აღწერის დავთარში ხორხში საგულისყურო ანთროპონიმული ფაქტია დადასტურებული. კერძოდ, სამი მამაკაცი ატარებდა პიროვნულ სახელს „ხორხელა“. ორი მათგანისათვის თუ ის ოფიციალური სახელი იყო, მესამე აღნიშნულ სახელთან ერთად ნათლობის სახელითაც - ივანე - იყო ჩანერული.¹

ამრიგად, ხორხის ხეობის დასახლება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო და გრძელდებოდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. ხეობაში ცხოვრობენ მთიულეთიდან, გუდამაყარიდან და ფშავიდან გადმოსახლებულები. ხორხის ადრინდელი მოსახლეობა XVI-XVII საუკუნეებში კახეთში იყო გადასახლებული, რომლებიც გვიანობამდე აქ სალოცავად დადიოდნენ. ხეობის ადრინდელი მოსახლეობაც, თავის მხრივ, მთიდან იყო მოსული, რასაც ადასტურებს სალოცავის სახელწოდებაც - „ხმალა“. ხმალა კი, როგორც ცნობილია, ხევსურეთში ლიქოკის თემის საერთო სალოცავი იყო. ასე რომ, ხორხი იყო გარდამავალი, მთისწინა ზოლი, სადაც, ისევე როგორც მთისწინეთის სხვა რეგიონებში, მთიელების ხშირი მიგრაცია ხდებოდა, რომლებიც შემდეგ ბარის ნასოფლარებს იკავებდნენ.

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 1, საქ. 2126, გვ. 65-73.

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

სცსსა - საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა - ბაგრატიონი ი., ქართლ-კახეთის აღწერა, თბილისი, 1985.

თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია - თოფჩიშვილი რ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს., თბილისი, 1984.

თოფჩიშვილი, მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი - თოფჩიშვილი რ., მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი, ჟურნ. „მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია“, 1985, 2, გვ. 90-103.

საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში - საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში (საქართველოს ისტორიული ტოპონიმების კორპუსი), ტ. II, თბილისი, 2010.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბილისი, 1985.

ქსძ - ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბილისი, 1970.

ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი - ჭინჭარაული ა., ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005.

ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. I - ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი I, თბილისი, 1967.

ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. II - ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი II, თბილისი, 1974.

Свод статистических данных о населении Закавказского Края - Свод статистических данных о населении Закавказского Края, извлеченных из семейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.

Khorkhi / Khorkhi Gorge

(Ethnohistorical Essay)

Summary

In Georgia, along with the large historical-ethnographic/historical-geographic districts, there were also small areas (territorial, local units). Among such areas are nominated Nariani (located among Tori, Javakheti and Trialeti), Mtis Racha (in Racha, in the upper reaches of the river Rioni), Khando and Chartali (in the gorge of the river Mtiuleti's Aragvi, Shida Kartli foothills). Khorkhi or the Khorkhi gorge is situated in the Aragvi Valley, in the foothills of Shida Kartli. In science, there are proper studies of Mtis Racha, Khando and Chartali, which unfortunately cannot be said about Nariani and Khorkhi. This article is about Khorkhi /Khorkhi Gorge, to say precisely, about its history, migration processes and family names of indigenous inhabitants. The Khorkhi Gorge is located between the rivers of Pshavi's Aragvi and Mtiuleti's Aragvi.

Lausha, Bzikurta, Sondisvela, Khirausha, Kvemo Khorkhi, Ubani, Meneso and Zemo Khorkhi are the villages of Khorkhi that are situated from south to north-west. In the 18th century Khorkhi was uninhabited due to the migration of the indigenous population. There is a village Khorkheli in Kakheti which emerged as a result of population's displacement from the foothills of the Aragvi Valley, the Khorkhi Gorge. The settlement of the depopulated Khorkhi Gorge began in the first half of the 19th century and continued until the end of the same century. The gorge is inhabited by people displaced from Mtiuleti, Gudamakari, Pshavi and Khevsureti. According to ethnographic materials, the first family was Zhizhiashvili (same as Kavtaradze) who moved there from the village Tsipori in Mtiuleti and who, in turn, paved the way for his fellow villagers. There are also families from Gudamakari, Khevsureti and Pshavi. Representatives of the Kistauri community of Pshavi live entirely in the village Bzikurta. In the 16th -17th centuries the former population of Khorkhi moved to Kakheti, but still used to pray in Khorkhi until late. The indigenous origin of Khorkhians is also corroborated by the indigenous surnames of Kiraulis, Tagvianuris, Jabjauris, and Chavchauris. Those who moved to Khorkhi from Mtiuleti and Gudamakari, even carried signs of their main, unifying shrines, namely Lomisa - the common Shrine of Mtiuleti and Pirimze Pudzis Angelozi of Gudamakari. Earlier inhabitants of the valley, in turn, also had come from mountains, evidenced by the name of the shrine - „Khmala“. Khmala, as known, was the common shrine of the Liqoki community in Khevsureti. Thus, Khorkhi was a transitional foothill where, similar to other foothill regions, occurred frequent displacement of the highlanders who then occupied deserted villages on the plains.